

Szász Lajos

KONZERVATÍV KÁLVINIZMUS A 20. SZÁZAD ELSŐ HARMADÁBAN.
BERNÁT ISTVÁN PÁLYÁJA

Szinte egyháztörténeti közhely az állítás, hogy a 19. század során a magyar kálvinizmus erősen liberális színezetűvé vált. Ahogy többen meg is jegyezték már a korszakban is: a 19. században a kálvinista kifejezés azt jelentette, hogy szabadelvű és magyar. Természetesen mindez bizonyos szempontból, főképp az egyház története felől közelítve érthető is volt: a protestáns egyházak a felerősödő magyar szabadelvű, liberális politikai mozgalomnak köszönhették az egyenjogúsításukat, illetve a dualista államtól kapott egyre emelkedő összegű államsegélyt. Az autonómiájukat a katolikus bécsi udvarral szemben féltékenyen őrző protestáns egyházak egyszersmind mintegy előképévé váltak függetlenségre törekvő magyar nemzeti mozgalomnak is.¹

Ahogy azonban a magyar liberalizmus válságba került a 20. század fordulóján, úgy roppant meg a református közösség identitása is. A konzervatív liberálisok és a szabadgondolkodók, Tisza István és Ady Endre küzdelmei beszivárogtak az egyházon belülre – tettek erről az érintettek maguk is. Az 1910-es évekre a „magyar protestantizmus válsága”, mely végre egy színvonalas irodalmi vitát váltott ki, a protestáns-kálvinista közösség gyengeségét állapította meg, és azt a kérdést tette fel, hogy lehetséges-e, van-e egyáltalán magyar kálvinizmus, vagy csak a klerikális front, illetve a szociáldemokraták segédcsapataként képzelhető el a református közösség jövője.²

Tanulmányom ebben a koordinátarendszerben kívánja elhelyezni Bernát István életútját. Másrészt pedig arra keresi a választ, hogy létezik-e egyáltalán konzervatív kálvinizmus, azaz inkább kálvinista színezetű konzervatív gondolkozás. Sok esetben ugyanis a reformáció a felvilágosodás előszobájaként tűnik fel, majd pedig a liberalizmus, illetve a forradalmi gondolat előkészítőjeként ábrázolják, s így a konzervatív alapvetések, például a tekintély megkérdőjelezője válik belőle. Bernát István személyén, gondolatain keresztül lehetséges megvizsgálni, hogy van-e ennek a szabadságközpontú, liberális történeti narratívának belső, kálvinista alapú kritikája. Fontos előjáróban megjegyezni, hogy Bernát István gazdag életpályájának még csupán felvázolását sem

¹ BUCSAY Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon, 1521–1945*, Budapest, Gondolat, 1985, 206–213.

² A vitáról és szellemi háttéréről I.: IMRE László: Ravasz László és a Protestáns Szemle, in: uő: *Új protestáns kulturális önszemlélet felé. Cikkek, tanulmányok*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2010, 81–91.; KÓSA László: A kultúrprotestantizmus bírálata avagy önbírálata: Szabó Dezső, in: uő: *Művelődés, egyház, társadalom*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2011, 366–385.

kísérrelhetjük meg jelen tanulmányban, dolgozatunk egyházi tevékenységére és a keresztényiség szerepéről, küldetéséről megfogalmazott eszméire koncentrálni.

AZ ÉLETÚT ÁLLOMÁSAI

Bernát István személye sajnos egyházi körökben szinte egyáltalán, máshol is alig, legfeljebb az agrártörténeti irodalom révén ismert, ám le kell szögezni, hogy fontos szereplője a 19–20. századi magyar közéletnek, tudományos világnak és egyházi nyilvánosságnak.³ Már az indulása is sokat elárul későbbi pályájáról. Egy tehetős rimaszombati gyógyszerész család polgári miliőjéből indult el 1854-es születésekor, felekezetiileg is kevert vidéken nőtt fel, a helyi közös – evangélikus és református – fenntartású protestáns gimnáziumba, majd a pozsonyi evangélikus és a fővárosi református középiskolákba járt.⁴ Pesten és Bécsben jogot hallgatott, majd a közgazdasági kérdések vonzásában minisztériumi pályát választott. Bejárta Magyarországot, tanulmányozta a vidék szociális és gazdasági állapotát, ezt követően hosszú tanulmányutat tett Nyugat-Európában és Észak-Amerikában. Hazatérése után egyszerre lett az agrárpolitika színvonalas, tudományos nivón álló elvi harcosa és a kibontakozó szövetkezeti mozgalom gyakorlati szervezője. Előbbi eredményeként 1929-től a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja lett, a két háború között a közgazdaság-tudományi egyetemen professzor, majd dékán; utóbbi gyümölcse számos újság, szaklap – pl. a *Hazánk* című napilap, a *Szövetkezés* című hetilap, a *Magyar Gazdák Szemléje* stb. – és szervezet megalapítása, a legismertebb talán a Hangya Szövetkezet életre hívása, melynek egy időben elnöke is volt. 1896 és 1902 között a Magyar Gazdaszövetség igazgatója volt, 1924-től pedig a Magyar Nemzeti Bank alelnöke. Rövid országgyűlési képviselői pályáját követően inkább elméleti oldalról foglalkozott a magyar közélet kérdéseivel: számos kötetet szentelt a birtokpolitika kérdésének, melyekben agrárpolitikai reformokat sürgetett, és ha kellett, szembeszállt a nagybirtokok gazdasági szempontból veszélyesnek ítélt felosztásának gondolatával, ő maga a nagybirtokrendszer észszerű keretek közötti megtartása mellett érvelt. Kiállt a világháború előtti egyoldalú iparosítási tendenciákkal szemben, védelmébe vette a bankoknak, pénzembereknek eladósodott birtokos réteget. A politikai jogok tekintetében is konzervatív gondolkodó volt: Tisza Istvánhoz hasonlóan óvott még az 1910-es években is az

³ Az egyházi köztudatba a „Protestáns hősök” című többkötetes életrajzgyűjtemény kísérte meg beemelni a legutóbbi időben. L.: BÉRES László Attila: Korláti Bernát István, in: *Protestáns hősök. Felsőház portré az elmúlt fél évszázad magyar történelméből*, h. n., Press-Pannonica-Media – Euro Press Media, 2018, 181–184. Bernát István névhasználatával kapcsolatosan fontos megjegyezni: 1908/1909-ig használta Bernáth alakban a vezetéknevét, onnantól következetesen „h” betű nélkül, Bernát alakban hivatkozott magára.

⁴ Az életút legfontosabb állomásait részletesen tárgyalja: KOVÁCS I. Gábor: *Sárospatak erőterében. A tiszáninneni származású református egyetemi tanárok életrajzi adataira és életútleírása*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2016, 111–126.

általános választójog – véleménye szerint negatív – politikai hatásaitól.⁵ Tevékeny életútjának 1942-ben bekövetkezett halála vetett véget.

A SZERVEZŐ

Bernát István az agrár- és politikatörténeti szakirodalom szerint Károlyi Sándor grófnak, az agrárius mozgalom vezetőjének jobbkeze volt. A konzervatív agráriusokat nem csak elméleti munkáival, hanem szervezői tehetségével is támogatta.⁶

Bernát az egyházon belül mintegy reakcióképpen lépett fel, és állt élére a főképp fővárosi, valamint erdélyi teológiai tanárokat és lelkészeket, illetve nagyszámú világit is megmozgató szervezkedésnek, ami a Kálvin Szövetség 1908-as megalakulásában öltött testet. Szervező, agitáló fellépése Mezőfi Vilmos agrárszocialista mozgalomnak megerősödését követte, mely különösképpen is a református tiszántúli falvakban kezdett el hódítani, nemcsak a proletárok, de a tanítók, sőt a lelkészek körében is támogatókat nyerve.⁷ A Kálvin Szövetség kifejezetten a Katolikus Népszövetség mintáját követte. Helyi fiókszervezeteket kívántak felállítani országszerte, melyek az adott településeken képviselik a keresztyén értékeket a társadalmi és gazdasági kérdések mentén. Az egész szövetségi munka pedig szervesen illeszkedett az agrárius-konzervatív szövetkezeti munka kereteibe, Bernát a Károlyi Sándorral folytatott levelezésében a reformátusok között végzett szervezői munkát a tágabb, felekezeti szempontokat háttérbe szorító szövetkezeti agitáció keretébe illesztette.⁸ Így látta ezt a dunamelléki egyházkerület prominens világi vezetője, agrárpolitikai szakértő és földművelésügyi miniszter, Darányi Ignác is, aki később a Kálvin Szövetség választmányi tagja lett. „A reformatus(!) zsinatot Bernáth István és Pokoly József tanár felhasználták arra, hogy egy socialis irányu társulatot alakítsanak »Calvin-szövetség« czim alatt. Ennek az a célja, hogy a reformatus papokat és tanítókat, a kik eddig meglehetősen tartózkodók voltak a socialis mozgalmakkal szemben, ezen irányhoz közelebb lehessen hozni” – írta Darányi Károlyi Sándornak küldött levelében 1905 decemberében az akkor még éppen csak meginduló szervezkedésről.⁹

Bernát a szervezet titkáraként, majd világi alelnökeként irányította a szervezkedést, főképp az 1910-es években rendkívül agilisán járta az országot, előadásokat tartott, agitált és szervezte a lelkészeket, presbitereket egyaránt. A Kálvin Szövetség országos súlyt akkor nyert, amikor 1913-ban a patinás *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* is a tulajdonába került és 1919-es megszűnéséig Bernát és társai egyik fontos szócsöve lett. Érdemes megjegyezni, hogy a szövetkezeti mozgalom ügye és a Kálvin Szövetség

⁵ Gondolkodására, szellemi fejlődésére nézve elengedhetetlen forrás az 1930-as években papírra vetett visszaemlékezése: BERNÁT István: Életem és törekvéseim, in: uő.: *Küzdelmek és eredmények. Életrajz és emlékbeszédék*, Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt., 1936, 5–150.

⁶ ANKA László: A magyar agráriusok és eszméik, *Valóság* 48(2005/5), 41–66, 47–53.

⁷ FARKAS Dezső: Mezőfi Vilmos és az „újjászervezettek”. Mezőfi születésének 100. évfordulójára, *Alföld* 21(1970/6), 49–56.

⁸ ANKA László: Károlyi Sándor, az agráriusok vezére, *Valóság* 49(2006/11), 23–48, 45.

⁹ DARÁNYI Ignác: *Válogatott dokumentumok*, szerk. és bev.: Fehér György, Budapest, Osiris, 1999, 225.

szervezése nemcsak a minták és a fogantatás pillanatában, hanem később, a hétköznapi működés idején is néha szinte szétszalazhatatlanul összefonódott, nem ritkán éppen Bernát személye miatt, aki egy-egy gyűlésen kétféle minőségében is jelen lehetett, illetve az egyházi lapokat is felhasználta a szövetkezeti mozgalom támogatására.¹⁰

Az alapítás pillanatától kezdve többek között a szövetkezeti mozgalom felkarolása miatt támadták a Kálvin Szövetség eszméjét, azzal érvelve, hogy a lelki neveléstől vonja el a gyülekezetek és a lelkipásztorok figyelmét, ha gazdasági természetű ügyekkel bajlódnak. „A Kálvin-szövetség fogyasztási szövetkezetes programja nem való nekünk. A pap ne mérjen pántlikát, pálinkát, hanem az evangéliumi szeretet sáfára legyen. Ez az igazi kálvinista szociális program [...]” – érvelt Novák Lajos a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* hasábjain megindult vitában.¹¹ A Szövetség vezetői mindezzel szemben hangoztatták, hogy a szövetkezetek az egyháztól függetlenül léteznek, a lelkész „elég ha irányítólag hat a népre s azt a takarékosagra és szövetkezésre ösztönzi, s ha a viszonyok úgy hozzák magukkal, segít a szövetkezet létrehozásában”.¹² Bernát és köre tehát az egyházközségek és a lelkészek primer feladatának tartotta, hogy a szabadversenyos gazdasági környezetben a vezetésre és támogatásra váró hívek mellé álljanak, segítsék őket a szövetkezetek alapításánál. Meglátásuk szerint ugyanis a nemesebb erkölcsiség a közösségi érzésen túl elsősorban az anyagi jólét eredményeképpen alakul ki, ezért sem elhanyagolható az egyházak szempontjából a szövetkezeti mozgalom.¹³ A Kálvin Szövetség éppen ezért az általa kiadásra előkészített lelkési és tanítói kézikönyv, a lelkési szolgálat egyéb területei mellett a szövetkezetekkel, azok működésével, különösképpen a Hangyával is kiemelten foglalkozott.¹⁴ Természetesen a szövetkezeti mozgalom lapja, a *Szövetkezés* pedig a Kálvin Szövetséget támogatta és ajánlotta a szövetkezetek támogatóinak figyelmébe.¹⁵ A Kálvin Szövetség szépen indult munkáját a világháború megakasztotta, majd csak az 1920-as évek közepén kezdett el éledezni, ám ekkor már jóval szerényebb befolyással rendelkezett az újjászervezett szövetség.

AZ ERKÖLCSI ALAP KÉRDÉSE

Bernát élete egyik fő törekvése volt, hogy a keresztyén eszmeiség, erkölcs hatását ki tudja terjeszteni a közélet és gazdaság területeire. Meggyőződése volt, hogy a 20. század első évtizedeinek társadalmi problémái nem oldhatók meg pusztán gazdasági vagy jogi eszközökkel, mivel azok alapvetően erkölcsi, morális kérdések. Meglátása szerint a materializmus felelős azért, hogy a társadalom általános erkölcsi érzéke fokozatosan eltompult. Fontos megjegyezni, hogy Bernát írásai-

¹⁰ BERNÁT István: *A jobb jövő felé*, Marosvásárhely, 1911, 20–22.

¹¹ NOVÁK Lajos: A Kálvin-szövetség kérdéséhez, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 49(1906/21), 323.

¹² PÁLÓCZI HORVÁTH Zoltán: A „Kálvin-szövetség” feladatai II., *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 49(1906/25), 386.

¹³ Bernát: *A jobb jövő felé*, 19.

¹⁴ Gyakorlati kézikönyv lelkészek és tanítók részére, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 52(1909/21), 335–336.

¹⁵ Kálvin-szövetség, *Szövetkezés* 16(1905/101), 776.

ban elsősorban a keresztyénség általános értékeit hangsúlyozta: az altruizmust, önzetlenséget, az evangéliumi szegénységet, nem pedig a felekezeti identitáselemeket exponálta. A megoldás szerinte így foglalható össze: „a szegény türelemmel igyekszik elviselni a sorsát” és „a gazdagok hajlandók áldozatokra önként, kényszer nélkül”.¹⁶ A felekezeti vitákat akkurátusan kerülte, teológiai kérdésekben nem nyilatkozott, bár tudjuk, hogy volt ilyen jellegű érdeklődése, rendszeres bibliaolvasó volt, nem egyszer levélben kért segítséget Ravasz Lászlótól egy-egy nehezen érthető újszövetségi locus görög eredetijének értelmezéséhez.¹⁷ Meglátása szerint az igazi problémák a francia forradalommal kezdődtek el, amely a rosszul értelmezett szabadság nevében a tekintéllyel helyezkedett szembe. A 19. század során pedig az eluralkodó szabadpiaci kapitalizmus és a materializmus rontotta meg az erkölcsöt. Bevett, gyakran idézett példája a francia társadalomfejlődés szerinte igencsak torz útja volt, mely a nagy francia forradalommal kezdődően haladt a 19. század végi antiklerikális kormányzatok uralmáig, a világháborút követő morális válságon keresztül – az élete végén még átélt és reflektált – 1940-es bukásig.¹⁸

A Kálvin Szövetséggel olyan témákat vett napirendre, melyeket felekezeti határon túl képviselhetek a keresztyének: az öngyilkosságok emelkedő száma, a családi élet válsága,¹⁹ a válások számának gyarapodása mind-mind előkerültek,²⁰ de olyan apróságokkal is foglalkozott, mint a temetői koszorúk halmozásának visszaszorítása, melyek értékéből szociális feladatokat lehetne pártfogolni, vagy éppen szót emelt az elharapózó névnapi táviratokkal szemben, amelyek küldése szerinte egyenesen „pogány” szokás.²¹ Kisebbséget keltett, amikor egy alkalommal a felsőházban a nők lelki válságáról tartott beszédet, melynek során megállapította, hogy a modernitás olyan kihívások elé állította a nőket, amelyeknek segítség nélkül nem biztos, hogy meg tudnak felelni.²² Számos kérdésselvetése és a kifejtett álláspontjának meghaladott volta mellett is ki kell emelni, hogy Bernát ténylegesen olyan ügyeket vett napirendre, amelyek a nagyvárosi környezetben élők mindennapjaiban jelen lévő, sokszor fontos problémák közé tartoztak. Ezen élénk eszmecserék nyomán olyan találó kifejezéseket köszönhetünk neki, amelyek egy-egy azóta is létező egyházi problémára hívják fel a figyelmet. Így írt például a „regionális kálvinistákról”, akik csak a szülőfalujuk közegében élnek egyházi életet, ahogy onnan elkerülnek a fővárosba, elveszítik az egyházi kötődéseiket.²³ Máskor pedig az „egyházi merkantilizmustól” óvott, amely

¹⁶ BERNÁT István: Assisi Ferenc ünneplése, *Protestáns Szemle* 35(1926/7), 444–446, 446.

¹⁷ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (továbbiakban RL) A/1 C. Elnöki iratok 23. d. 1931/1260. Bernát István levele Ravasz Lászlóhoz, 1931. július 16.

¹⁸ BERNÁT István: A francia összeomlás, *Protestáns Szemle* 49(1940/11), 342–347.

¹⁹ A megrendült családi élet védelmében, *Budapesti Hírlap*, 1930. március 21., 4.

²⁰ BERNÁT István: Könnyelmű elválások, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 56(1913/6), 83–84.; BERNÁT István: Könnyelmű elválások, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 57(1914/8), 114–115.; A Magyar Kálvin Szövetség és a válóperek megszigorítása, *Budapesti Hírlap*, 1931. március 12., 2.

²¹ BERNÁTH István: Kegyelet és hiúság, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 52(1909/17), 258.

²² Meg kell menteni a válságba jutott női lelket, *Budapesti Hírlap*, 1932. december 8., 6.

²³ BERNÁT István: A városi élet és a kálvinizmus, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 56(1913/43), 672–673.

az egyház életében az anyagi biztonságot és fenntartható működést helyezi előtérbe a misszió és a szociális felelősség helyett.²⁴ Bernát és társai kiemelten foglalkoztak a falu és város ellentétének számukra elsősorban erkölcsi, majd pedig gazdasági és politikai téren is érzékelhető dimenziójával. A klasszikus konzervatív alapvetés a vidéki, lokális, tradicionális közösségek morális felsőbbrendűségét hirdette az urbanizáció következtében elidegenedő nagyvárosokkal szemben. Bernáték számára mindez megtapasztalt és reflektált valóság volt Budapest és a magyar vidék ellentétének képében. „A szocziáldemokrácia, az államfelforgató anarchizmus, a nagyvárosokban kifejlődő vallástalanság és erkölcstelen életmód, ha ellensúlyt nem talál a vidék és falu becsületes és egyszerű konzervativizmusában, megrohasztja a társadalmat és bukásba viszi az államot” – írta Bernát 1912-ben a magyar jövő miatt aggódva.²⁵ Budapest hihetetlen mértékű és gyorsaságú terjeszkedésében pedig borúlátóan a vidéki magyar kálvinizmus „temetőjének” a lehetőségét vizionálta, mivel az általa is észrevételezett erkölcsi problémák – a válások, öngyilkosságok stb. magas száma – elsősorban a városi lakosságot fenyegették. Mindezzel szemben pedig a református egyház teljes mértékben felkészületlenül és szervezetlenül állt.²⁶

Meg kell említeni, hogy az általa – néha kizárólagos motiváló erőként – hangoztatott erkölcsi szempontok érvényre juttatása sokszor komoly és jogos ellenvetéseket hívott elő. A népi írók első nagy nemzedéke az 1930-as évek második felében több esetben kifejezetten az akkor már befutott Bernáttal szemben fogalmazta meg érveinek egy részét. Bernát ugyanis úgy látta, hogy például a századfordulón felerősödő kivándorlás egyik alapmotívuma a vidéki agrárproletárok körében a nemzeti és erkölcsi alap megingása. Ezzel szemben például Kovács Imre és több társa kizárólag a nagybirtokrendszert tették felelőssé a szegényparaszti réteg erkölcsi romlásáért, egyebek mellett pedig az egykézésért és a kivándorlásért is.²⁷

SZÖVETSÉGESEK ÉS ELLENFELEK

Bernát felfogása szerint az általa képviselt értékek legerősebb ellenfelei a szocialisták – akik a szemében a vallás és a magántulajdon ellenségei –, a szabadgondolkodók és a szabadkőművesek voltak. Mindent megtett azért, hogy a lelkészeket és tanítókat a szabadkőműves páholyoktól vagy éppen a szociáldemokrata párttól távol tartsa. A szocializmus egyházon belüli terjedésére – mint azt láttuk – már a századfordulón próbálta felhívni a figyelmet,²⁸ ám a szélesebb közvélemény a kérdésre csak 1904 táján figyelt fel, amikor Mezőfi Vilmos agrárszocialista mozgalma környékén számos református tanító és néhány lelkész, köztük Baltázár Dezső hajdúböszörményi

²⁴ BERNÁT István: Válasz a Lelkészegyesületnek, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 58(1915/45), 534–535.

²⁵ BERNÁT István: *Agrárius törekvések. Múlt, jelen, jövő*, Budapest, 1912, 22.

²⁶ BERNÁT István: A városi élet.

²⁷ KOVÁCS Imre: *A néma forradalom – A néma forradalom a parlament és a bíróság előtt*, Cserépfalvi–Gondolat–Tevan, Budapest, 1989, 46–48.

²⁸ BERNÁT István: Egyházunk feladata a szocializmussal szemben, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 42(1899/48), 753–756.

lelkész és esperes is feltűnt. Bernát ugyan korábban is foglalkozott a szocializmus kérdésével elvi szinten, többek között elemezte a szocialista pártok programjait,²⁹ ám a hetilapok hasábjain hatékonyan ebben az időszakban kezdte el a szocializmus kritikáját és az ellenakció szervezését. Az általa szerkesztett *Szövetkezés* lapjain rövid cikkekben kritizálta Baltazárék fellépését,³⁰ míg a *Protestáns Szemle*ben hosszabb lélegzetvételű írásban foglalkozott a szociális kérdés tágabb összefüggéseivel. Meglátása szerint ugyanis nem elég küzdeni a vallás- és tradícióellenes szociáldemokráciával, ha eközben az egyházak elhanyagolják a szegényebb rétegek felkarolását és tétlenül nézik a kapitalizmus túlkapásai nyomán egyre élesebbé váló társadalmi egyenlőtlenségeket. Egyszerre kell tehát szerinte a gazdagokat önmérsékletre és altruizmusra nevelni, valamint a proletárokat az önsegélyezés és a tanulás útján vezetni. Ebben a tekintetben is minta volt a számára a nyugat-európai protestantizmus, ahol már komoly szociális munka folyt az egyházak szervezésében. Konzervatív gondolkodóként a fokozatos fejlődés, a reformok híve volt, a fejlődést ráadásul nem, vagy nem csupán a politika és a törvényhozás oldaláról várta, hanem a szövetkezeti mozgalom és az egyház társadalmi tevékenységén keresztül mintegy alulról, a szervezett, de mégis természetes társadalmi önszerveződéstől remélte.³¹

Legalább ilyen vehemensen lépett fel az 1910-es években egyre inkább közbeszédbe kerülő szabadkőművességgel szemben. A páholyok munkájában ugyanis számos református lelkész, teológiai tanár vett részt, többek között a tiszántúli kerület prominens szereplői: Lencz Géza, Ferenczy Gyula teológiai tanárok, Jánosi Zoltán debreceni lelkész, Szentpéteri Kun Béla professzor és Degenfeld József főgondnok is. A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* sikeresen vette napirendre ezt a témát, és próbálta meg felülírni a korábbi konszenzust. Bernát és néhány társa ugyanis a szabadkőműveseket eltiltotta volna az egyházi hivatalok betöltésétől, ami nem meglepő módon igen komoly ellentéteket szított az egyházi közbeszédben. Mindebben a mezőtúri presbitérium fellépése jelentette a kiindulópontot. A mezőtúri presbiterek ugyanis elhatározták, hogy páholytag lelkipásztoruk után következő új lelkészük nem lehet szabadkőműves.³² Ennek nyomán jelentek meg a mozgalmat támadó első írások az egyházi lapokban,³³ valamint szabadkőműves lelkészek, tanárok – általában álnév alatt megjelent – apologetikus írásai, melyekben a páholyok védelmére keltek.³⁴ Fontos szövetségese volt Bernát Istvánnak mindebben Sebestyén Jenő, ám például másik harcostársa, Bilkei Pap István teológiai tanár már nem ítélte

²⁹ BERNÁT István: *Szocialista programok*, Budapest, Magyar Gazdaszövetség, 1906.

³⁰ β[BERNÁT István]: A kálvínista papok és a szocializmus, *Szövetkezés* 16(1905/73), 317–318., β[BERNÁT István]: Az új dogma, *Szövetkezés* 16(1905/86), 532–534., b[BERNÁT István]: A tiszteletes urakhoz! *Szövetkezés* 16(1905/88), 566–568.

³¹ BERNÁT István: Haladó protestantizmus. Protestánsok szociális munkája, *Protestáns Szemle* 17(1905/8), 52–63.

³² A mezőtúri papválasztáshoz, *Debreceni Protestáns Lap* (1912/11), 167–168.

³³ KONTRA Aladár: „A szabadkőművesség titkai”, *Protestáns Szemle* 24(1912/3), 167–172.

³⁴ Paulus [HAYPÁL Benő]: *Bibliás szabadkőművesség*, Budapest, 1912., HAYPÁL Benő: „Tanítások minden népet”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 55(1912/29), 448–450.

meg ilyen szigorúan a szabadkőművességet, ami miatt közte és Bernát között éles személyes konfliktus alakult ki, melyre Darányi Ignác utalt egy levelében, kifejtve, hogy véleménye szerint is a szabadkőművesség „az atheizmussal majdnem összeesik”.³⁵ Hozzá hasonlóan egyoldalúan ítélte meg a mozgalmat Bernát már a világháború előtt is: „Ki kell húznunk a calvin[ista] papságot onnan, mert hogyan végezhetnek istenes munkát míg együtt ülnek az atheista sz[abad]k[őműves]ekkel?” – írta Kovács J. Istvánnak 1912-ben.³⁶ Bernát a következő évben már azért kampányolt, hogy a református oktatási intézmények „megtisztíttassanak” a szabadkőműves tanerőktől.³⁷ A szabadkőművesség védelmére szegődő *Világ* hasábjain ezt követően már személyesen Bernátot illették a protestáns kontextusban furcsán hangzó, a konzervatív kötődését jelző „jezsuita” és „klerikális” jelzőkkel.³⁸ Nem csoda, hogy neki és a szellemi holdudvarába tartozó presbitereknek jelentős szerepe volt abban, hogy a világháborút követően a keresztény-nemzeti kurzus első éveiben a rendcsinálás jegyében a szabadkőművesek ellen több igazoló-eljárás is indult a fővárosban. A fővárosi gyülekezet presbitériuma végül menesztette Szalay Károlyt a református főgimnáziumi tanári állásából szabadkőművessége miatt, arra is hivatkozva, hogy álnév alatt közölt 1911-ben egy szabadkőműveseket védő írást.³⁹

Bernát István a szövetségesek tekintetében viszont másképp ítélte meg a helyzetet, mint Sebestyén. Számos fővárosi református világihoz hasonlóan kereste a katolikusokkal az összhangot és a közös fellépés lehetőségét a már említett ellenségekkel szemben. Az 1910-es években a konzervatív gondolkodók eszmélésének idején Bernát volt az egyik szószólója a keresztyén felekezetek közeledésének. Meglátása szerint ugyanis az újabb, külső veszélyforrások immár felekezeti különbség nélkül sodorják veszélybe a keresztyénséget Magyarországon.

„[...] a keresztyén felekezeteknek, szemben azzal az irányzattal, mely a vallás letörésére igyekszik, ha győzni akarnak, egyesülnie kell; meg kell értenünk egymást és hogyha mi protestánsok elsősorban büszkéek vagyunk arra, hogy protestánsnak vagy Kálvinistának születtünk, [...] ne akarjuk tagadni, hogy a katholicizmusnak nagy érdeme van abban, hogy a keresztyénségben oda fejlődött a műveltség és civilizáció, ahol áll” – írta 1911-ben.⁴⁰

A világháború éveitől kezdve még számos protestáns lelkész és világi is támogatta a katolikus oldalon megfogalmazódott „keresztyén koncentráció” gondolatát. Később azonban a megvalósult keresztény-nemzeti gondolatból mind Raffay Sándor evangélikus püspök, mind Sebestyén Jenő teológiai professzor hamar kiábrándult. Bernát azonban jelen volt a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának 1919-es fo-

³⁵ RL C/81. Szilassy Aladár iratai, 1. d. Darányi Ignác levele Szilassy Aladárhoz, 1913. május 21.

³⁶ RL C/197. Kovács J. István levelezése, 15. d. Bernát István levele Kovács J. Istvánhoz, 1912. május 3.

³⁷ BERNÁT István: Hitünk jövőjéért, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 56(1913/26), 405–406.

³⁸ KOVÁCS Pál: Kálvinista jezsuiták, *Világ*, 1913. augusztus 10., 11., Bernát István a ref. teológián, *Világ*, 1913. december 5., 8., BALLA Antal: Az új koalíció, *Világ*, 1914. január 8., 5.

³⁹ RL C/81. Szilassy Aladár iratai, 1. d. A presbitérium igazoló-bizottságának jelentése, 1920. március 31.

⁴⁰ BERNÁT István: *Keresztyénség és haladás*, Marosvásárhely, 1912, 11.

gantatásánál Szilassy Aladárral és Bethlen Istvánnal együtt.⁴¹ Az önálló felekezeti politizálásnak ellenfele maradt, talán ezért sem jelent meg Sebestyén Jenő lapja, a *Kálvinista Szemle* környékén, annak harcos antiliberalizmusa ellenére sem. Az 1920-as években is megkísérelte a katolikus társadalmi szervezeteket tárgyalóasztalhoz ültetni, hogy a Kálvin Szövetséggel karöltve küzdjenek a válások ellen.⁴² Élete alkonyán pedig támogatásáról biztosította Bangha Bélát, aki „szivárványhidat” kívánt verni Debrecen és Pannonhalma között.⁴³ A keresztyén felekezetek együttműködésének ügyével kapcsolatban azonban az ő erőfeszítései dacára sem futotta néhány szimbolikus gesztusnál többre a két világháború között.⁴⁴

Bernát megpróbált eszmetörténeti síkon is leszámolni a protestantizmust a destrukció oldalára helyező, katolikus szemléletű narratívával. Saját hőstét Assisi Szent Ferencben találta meg, aki szembeszállt a kora nagyvárosaiból áradó pénzimádattal és erkölcstelenséggel, és képes volt az evangéliumi szegénység ideáljának felelésztésére. „Azután körülbelül 400 évvel később, jött a reformáció, a mely nemcsak új alapokat teremtett a reformált vallás követőinek s új fejlődésnek nyitotta meg útját, hanem gyógyította azokat a visszaéléseket is, a melyek a katolikus egyházban elharapódtak és annak jövőjét fenyegették” – kapcsolta össze a reformációt a középkori megújulási mozgalommal.⁴⁵ Egy másik helyen így folytatta gondolatmenetét:

„Hiszen ha nem csalódunk, amit ő [t.i. Assisi] hirdetett, azt pár száz évvel később felelevenítette Kálvin és tanítványa Knox, akinek révén a puritanizmus vezető- elvvé lett Skóciában, átfurmálta a nemzet jellemét, befolyt Hollandia történetének alakításába és az Amerikába szakadt puritánok révén az azok lelkében fészkelő erők segítségével lerakta az Egyesült Államok alapjait, azét a birodalomét, amely felé a mai idők legtipikusabb egyéneinek szemei égő vágygyal fordulnak.”⁴⁶

Amit tehát Szent Ferenc hirdetett, azt képviselték évszázadokkal később a puritánok is. Ezt pedig majd csak a 18. századi felvilágosodás tudja kibillenteni a helyéről, mely minden tekintély, így a Szentírás ellen is fellázadt. Bernát tehát a reformáció előtti korszakot a saját társadalmi problémáinak és kérdéseinek visszavetítésén keresztül megpróbálta összekapcsolni a reformáció korszakával, így pedig megtalálta a felvilágosodás nyomán a 18–19. században elkezdődött hanyatlás okait is. Érvelésének egyértelmű az iránya: az elvallástalanodás és szekularizáció nem a protestantizmusból táplálkozik, célkeresztjében pedig nem egyes felekezetek, ha-

⁴¹ ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*, Budapest, Osiris Kiadó, 2005, 115.

⁴² BERNÁT István: Könnyelmű elválások, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 56(1913/6), 83–84.

⁴³ Egységes keresztyén frontot javasol a Kálvin Szövetség, *Budapesti Hírlap*, 1937. ápr. 17., 7., GICZI Zsolt: Egy eszmecsere és előzményei: vélemények a katolikus-protestáns egység megvalósításának lehetőségéről a Magyar Szemle és a Protestáns Szemle 1937–1938-as évfolyamaiban. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, Acta Historica* 108(1999), 65–83.

⁴⁴ GICZI Zsolt: Felekezeti viták a katolikusok és a protestánsok érvényesülési lehetőségeiről a Horthy-korszakban, *Aetas* 25(2010/1), 24–42.

⁴⁵ BERNÁT István: Könnyelmű elválások, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 57(1914/8), 114.

⁴⁶ BERNÁT István: Assisi Ferenc ünneplése, 445.

nem az egész keresztyénség áll. Az általa képviselt kálvinista konzervativizmus tehát kapcsolódási pontokat keresett a középkori keresztyén szintézishez visszanyúló modern konzervatív katolicizmus irányába. Sajátos módon mindezt egy, a korabeli egyházi keretek határterületein mozgó szerzetesi mozgalom vezetőjében, Assisi Szent Ferencben találta meg, akinek az életművét – ugyan redukálva az evangéliumi szegénység eszméjére – megpróbálta beemlíni a református köztudatba.

EGYHÁZPOLITIKA

Bernát a főképp tiszántúli lelkészekből álló ellenlábasaival szemben erősen kritizálta az „államsegélyes” egyházpolitikát. Az egyházi autonómia és az állam–egyház viszonyrendszer neuralgikus pontja az első világháborút megelőzően az egyházi (elemi) iskolák kérdésköre volt. Míg számos tiszántúli lelkész és teológus, többek között a Lelkészegyesület és a *Debreceni Protestáns Lap* szerzői gárdája elképzelhetőnek tartotta a felekezeti elemi iskolák államosítását – a szilárdabb fenntartás, ezáltal pedig a gyülekezetek tehermentesítése érdekében –, valamint küzdöttek a lelkészek és felekezeti tanítók állami fizetéskiegészítéséért, addig Bernát az egyházi autonómia fontosságát hangsúlyozta, és óva intett az állammal kiépített túlságosan szoros kapcsolattól.⁴⁷ Ugyanakkor viszont felvette a kesztyűt azokkal szemben, akik az állami oktatásból küszöbölték volna ki a vallásoktatást. „Szerintem a vallásosság és polgári erények szorosan egymásba kapcsolódnak” – érvelt nem sokkal a világháború előtt.⁴⁸ Mindezt figyelembe véve magától értetődik, hogy az állam eminens érdeke és feladata a vallásosság támogatása, többek között a vallásoktatás felkarolásán keresztül is.

„A vallásnak és vallásoktatásnak viszonyaink közt, szüksége van az állam védelmére, támogatására. De nem kevésbé az államnak reá, mert különben az ideális törekvésekből kifosztva, ellenségévé lesz mindannak, mi az életnek értéket ad. Az állam, mely jóformán mindenre kiterjeszti figyelmét, a fejlődését, biztonságát garantáló tényezőket nem hanyagolhatja el saját romlása nélkül. Ezek közt a legelső a vallás” – foglalta össze érveit ugyanabban az írásában.⁴⁹

Baltazár Dezsővel annyira mély konfliktusba keveredett, hogy kölcsönösen megpróbálták egymást ellehetetleníteni. A személyes ellenszenven túl Bernát Baltazár politikai fellépését, illetve filoszemitizmusát is sérelmezte. Arra egyébként mindig ügyelt, hogy ez utóbbival kapcsolatos cikkeit ne egyházi lapokba, hanem például *A Cél* hasábjaira helyezze el.⁵⁰ Baltazár válaszul az akkor már akadémiai levelező tag Bernátot 1915-ben kifúrta a Protestáns Irodalmi Társulat választmá-

⁴⁷ BERNÁTH István: Az 1848. XX. t.-cz. veszedelmei, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 50(1907/7), 97.; BERNÁT István: Az államosítás veszedelmei, *Protestáns Szemle* 26(1914/4), 240–244.

⁴⁸ BERNÁT István: A vallásoktatás ellen. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 57(1914/25), 386.

⁴⁹ Uo. 387.

⁵⁰ [BERNÁT]T [Istvá]n: Balthazár Dezső és az antiszemitizmus, *A Cél* 8(1917/5), 279–288.

nyából,⁵¹ Bernát pedig ezt követően, ahogy fordult a kocka, 1920/21 folyamán tett meg mindent Baltazár lemondatására. Erősen támogatta a Baltazár és elbarátai elleni éllel tervezett általános zsinati igazolóeljárást a forradalmak után, majd miután ez nem sikerült, Balogh Jenővel és ifj. Szász Károllyal együtt lemondott zsinati tagságáról. 1921 tavaszán pedig a politikai babérokra törő Baltazárral szemben egy botrányba fulladt református nagygyűlést rendezett Budapesten.⁵²

A személyes ellenszenvé végül egy vitriolos vádiratban öltött testet, melynek egyetlen fennmaradt példányát Ravasz László a Ráday utcai dolgozósobájában az íróasztala fiókjában – állandóan a keze ügyében – tartotta. Az iratnak a következő volt a címe: „Bizalmas adatok B. D. tiszántúli református püspök jellemzéséhez és politikájához.” A hátlapjára Ravasz ennyit írt: „1930-ban adta át a főgondnok úr. B. D. haláláig az én fiókomban állott. Levéltárra adtam 1936. dec. 20.”⁵³ B. D. természetesen Baltazár Dezsőt jelenti – akinek a szemmel láthatóan elfogult, szenvedéllyel író szerző a teljes nevét a szövegben sohasem írta le. A szöveg szerzője, aki egyébként explicite nem nevezi meg magát – ugyan a levéltárosok a fentebbi possessori megjegyzés alapján Balogh Jenő főgondnokot sejtették –, ám az írás belső összefüggéseiből kiderül, hogy Bernát István volt. A huszonzét oldalas dokumentum pedig betekintést nyújt egy több szempontból is sértett férfi ellenszenvektől fűtött gondolkodásába, melyből megtudhatjuk, hogy korábbi egyházi tevékenységét milyen mértékben határozta meg a Baltazár iránt táplált megvetés és harag. Az írást, ugyan egy érzékeny politikai és egyházpolitikai küzdelem közepén készült el, szerzője pedig komoly fegyverként tartotta számon, végül nem vetették be a tiszántúli püspök ellen.⁵⁴ Bernát mindezzel együtt, talán életkorából és a fiatalabb generációk számára kevésbé befogadható konzervatív nézetei miatt az 1930-as években már kiszorult az egyházi közbeszéd első sorából.

ÖSSZEGZÉS

Bernát István pályája, munkássága méltó a megismerésre, arra, hogy megtalálja a helyét a református közösségi emlékezetben. Személye megtestesített egy sajátos református típust: az egyházáért tenni akaró, agilis, nem arisztokrata származású értelmiségit, aki a fővárosi református közegben képes volt a lelkészi karral szemben is képviselni érdekeit. Vele szemben a tiszántúli, lelkészek által leuralt egyházi közeg jelentkezett, amellyel természetszerűleg képtelenek voltak egymást megérteni. Élete jól mutatja, hogy létezhetett színvonalas, elvileg is megalapozott konzervatív kalvi-

⁵¹ [BERNÁT István](tn): Protestáns mozgalmak, *A Cél* 6(1915/12), 759–760.

⁵² KLESTENTZ Tibor: Protestáns és református nagygyűlések az 1920-as években, *Egyháztörténelmi Szemle* 21(2020/1), 7–22, 10–11.

⁵³ RL C/141. Ravasz László iratai. 8. d. [Bernát István:] Bizalmas adatok B. D. tiszántúli református püspök jellemzéséhez és politikájához, 1930.

⁵⁴ Szász Lajos: Püspök a miniszterelnök ellen. Baltazár Dezső és Bethlen István politikai küzdelme (1929–1931), in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány – Identitás – Történelem 2019*, 2. köt., Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem ETKI Reformáció Öröksége Műhely – HTK Egyháztörténelmi Kutatóintézet, 2020, 145–162.

nista világnézet és eszmeiség, mely a konzervatív fronton belül az együttműködésre, a keresztyén minimum megtalálására törekedett, elsősorban a szociális és erkölcsi problémák hangsúlyozásával. Az egyházon belül pedig komoly harcokat vívott a nemzeti liberális színezetű erőkkel, melyek fölött csak Baltazár Dezső halálával aratott győzelmet. Konzervatív gondolatrendszerét elsősorban az első világháborút megelőző évtizedben és a Trianont követő években tudta érvényesen, meggyőző erővel kifejteni, az 1930-as évek második felére már elvesztette még az egyházi közegeken belül is a korábban élvezett tekintélyét. Talán jól szimbolizálja mindezt, hogy 1939-ben már csak a szerkesztőség elhatárolódását jelző kommentárral jelenhetett meg írása a nagybirtokrendszer előnyeiről a *Református Élet* hasábjain.⁵⁵

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (RL)

C/81. Szilassy Aladár iratai

C/141. Ravasz László iratai

C/197. Kováts J. István iratai

ABSTRACT

Lajos Szász: Conservative Calvinism in the First Third of the 20th Century. The Life of István Bernát

At the beginning of the 20th century, parallel to the crisis of Hungarian liberalism, conservative voices strengthened also within the Reformed Church. István Bernát was one of the leaders of the agrarian movement; he was also a member of the Reformed Synod and vice-president of the Calvin Association. He represented conservative ideas in the press both inside and outside the church. He supported the cooperative movement, strongly condemned the nationalization of church schools and spoke out against many modern moral transgressions. He attacked the socialist movement emerging within the church and supported the large estate system criticized by many. Among other reasons, Bernát fell into the background among Reformed intellectual currents in the 1930s.

Keywords: liberalism, conservatism, Calvin Association, agrarian movement, socialism

⁵⁵ PUSKI Levente: A református egyház és a földkérdés, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány – Identitás – Történelem 2019*, 2. köt., Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem ETKI Reformáció Öröksége Műhely – HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020, 107–120, 114.